

MAREK W. KOZAK

Uniwersytet Warszawski

**WYBRANE TYPY PROJEKTÓW
REWITALIZACYJNYCH ZE WSPARCIEM UNIJNYM
W LATACH 2007-2013 W 11 WOJEWÓDZTWACH
W POLSCE**

Abstract: Selected Types of Revitalization Projects with EU Support in 2007-2013 in 11 Regions (NUTS 2) in Poland. According to the Grant Map of the Ministry of Development (MoD) as of March-April 2017, there were 1716 urban regeneration (revitalization) projects implemented in Poland between 2007-2013. Data from 11 voivodeships (out of 16 regions NUTS 2 in Poland) and 977 projects was sufficient to provide a representative sample (56,9% of projects presented in the Grant Map). The main methods used in the article included observation and review of MoD statistical data and literature on the subject. As observed by the author, between 2007-2013 the definition of urban regeneration (revitalization) was only mentioned in one of the footnotes to the housing guidelines, which was a poor legal basis for the regional managing authorities. Similarly, there was no solid basis in the strategic documents (national) for that period: they did not provide any definition of revitalization. It was in the interest of the beneficiaries, as well as – partly – in the interest of those managing authorities to satisfy the local needs, especially those needs which were not considered the result of the shift to the post-industrial era, but rather as a result of numerous institutional and political events.

Due to these features, the period 2007-2013 was dominated by infrastructure projects aimed at the quality of life but also efficient in terms of spending European money. It seems that there was an agreement between regional managing authorities and the beneficiaries (potential voters) as to the way of spending the revitalization funding. This was understood differently at national level, but because institutions at this level were not involved directly in the urban regeneration (revitalization), their influence on regional units was minor. Even more so because the managing authorities were also interested in speeding up the process of spending European resources.

Keywords: 2007-2013 programming period, Grant Map analysis, Poland, selection, urban regeneration (revitalization) projects.

Wprowadzenie

Zmodernizowana i wyczyszczona w ostatnim czasie Mapa Dotacji wykazuje 1716 projektów zatwierdzonych i zrealizowanych w obszarze rewitalizacji w okresie 2007-2013, a zarazem uznanych w dużej części za potencjalnie wzorcowe.

Za wyborem okresu rozpoczętego w 2007 r. przemawiają następujące czynniki: to pierwszy okres o dużym znaczeniu środków unijnych w inwestycjach w Polsce, po drugie jest to już okres zakończony, a po trzecie, popełniano wtedy nagminnie wiele charakterystycznych odstępstw od pojęcia *rewitalizacji*, zatem można też zalecać na podstawie okresu 2007-2013, raczej czego nie robić, niż co robić. Z tego względu można się nauczyć, co formalnie grozi w latach 2014-2020. Z kolei w porównaniu z wybranym okresem programowania, okres bieżący (2014-2020) charakteryzuje się niemal do końca 2016 r. pewnym opóźnieniem prac, przewyższonym na przełomie 2016/2017 [Kwieciński 2017: B7], co powoduje sporą alokację na różne projekty, ale brak jeszcze masowej liczby projektów zakończonych (rozliczonych). Z tych powodów skoncentrowano się na okresie 2007-2013. Projekty z tego okresu formalnie zakończono w 2015 r. Pod uwagę wzięto dwa aspekty: ilościowy i jakościowy. Nie są to, niestety, aspekty ściśle powiązane z okresem przed 2014 r. O ile aspekt ilościowy wydaje się jasny i zrozumiały, o tyle aspekt jakościowy wymaga pewnego wprowadzenia. Otóż projekty rewitalizacyjne (i nie tylko) mogą być realizowane w formie uproszczonego wsparcia na rzecz infrastruktury technicznej (np. budowa infrastruktury dla parku technologicznego, budynków *etc.*) lub na rzecz wsparcia dla ludzi, zajmujących w nich na ogół pozycje pracowników (ekspertów) lub mieszkających w okolicy, a ważnych dla projektu. Te ostatnie elementy są zgodne z nowym, poprzemysłowym paradygmatem, który kładzie nacisk na znaczenie tzw. miękkich czynników rozwojowych, do czego infrastruktura nie należy, ponieważ w erze poprzemysłowej uznaje się, że ma ona znaczenie tylko wtedy, gdy usuwa bariery istniejącego rozwoju. Niestety zapóźnienia okresu przed 1990 r. powodują, że ostatnie lata upłynęły na usuwaniu takich barier (np. system dróg strategicznych, linii kolejowych *etc.*), co przez wielu było rozumiane jako potwierdzenie tezy, że budowa infrastruktury w erze poprzemysłowej ma nadal wielkie znaczenie. Jednak informacje MRR w sprawie rewitalizacji mówiły wyraźnie w przypisie do wytycznych MRR w zakresie mieszkalnictwa, że *rewitalizacja to kompleksowy, skoordynowany, wieloletni, prowadzony na określonym obszarze proces przemian przestrzennych, technicznych, społecznych i ekonomicznych, inicjowany przez samorząd terytorialny (głównie lokalny) w celu wyprowadzenia tego obszaru ze stanu kryzysowego, poprzez nadanie mu nowej jakości funkcjonalnej i stworzenie warunków do jego rozwoju, w oparciu o charakterystyczne uwarunkowania endogeniczne* [MRR 2008a, przyp. 2: 5]. Nie wiele pomogła też prezentacja Ministerstwa dokonana przez P. Kędzierską w Szczecinie [MRR 2009]. W okresie 2014-2020 sformułowano definicję w podobnym (choć nieco bardziej praktycznym) brzmieniu w wytycznych rewitalizacji w programach

operacyjnych w tym okresie programowania: *rewitalizacja to kompleksowy proces wyprowadzania ze stanu kryzysowego obszarów zdegradowanych poprzez działania całościowe (powiązane wzajemnie przedsięwzięcia obejmujące kwestie społeczne oraz gospodarcze lub przestrzenno-funkcjonalne lub techniczne lub środowiskowe), integrujące interwencję na rzecz społeczności lokalnej, przestrzeni i lokalnej gospodarki, skoncentrowane terytorialnie i prowadzone w sposób zaplanowany oraz zintegrowany poprzez programy rewitalizacji* [MRR 2016: 5].

Wszechstronny i przemyślany przegląd definicji, celów i zasad rewitalizacji zawiera praca Lorensa [2016: 11 i nast.].

Zbliżone definicje rewitalizacji o wysokiej skali złożoności (nie tylko remontów) można spotkać w wielu pracach. We wszystkich podkreśla się, że: *Rewitalizacja, jest przede wszystkim kompleksowym programem publicznym. Jako taka w Polsce nie istnieje. Brak tu dla niej odpowiedniego pola regulacji prawnych, narzędzi planistycznych i organizacyjnych, narodowych programów wspierania, jak i technik realizowania w jej ramach nieformalnych systemów porozumień społecznych. Rewitalizacja nie stanowi w Polsce ani priorytetu politycznego, ani nie znajdujemy jej na liście zadań publicznych gmin* [Billert 2010]. Lorens [2016: 24-5] jest w tej sprawie znacznie oględniejszy (jakkolwiek i on ogranicza się w zwięźczeniu swej analizy do podejścia normatywnego (jak powinno być, nie jak jest). Zewnętrzni obserwatorzy polskiej sceny politycznej i instytucjonalnej w obszarze planowania dostrzegają niemałą odmienność systemu polskiego, mocno odbiegającego od systemów w europejskich krajach lepiej rozwiniętych. Podkreśla się zwłaszcza, że polski system ma charakter hybrydowy i w niemałym stopniu wywodzi się jeszcze z doby przed 1990 r. [Billert 2010; MRR 2008b]. Niezależnie od tego, czy teza ta nie jest nazbyt krzywdząca, także w środowisku ekspertów polskich od lat zauważa się, że polski system instytucjonalny wymaga reform [Parteka 2014: 5], za których początek uznaje się wprowadzenie koncepcji rewitalizacji [Ziobrowski 2014: 7]⁴. Wytyczne MRR na okres 2007-2013 wprawdzie istniały, ale definicję rewitalizacji zamieszczono tylko we wspomnianym przypisie [MRR 2008a, przyp. 2: 5], a ich wadą było zbyt późne opublikowanie (dwa lata po rozpoczęciu kresu programowania 2007-2013) oraz słabe umocowanie prawne (wytyczne nie stanowią mocnej podstawy prawnej). Zwięźczeniem debat (dość pozornym jednak) okazało się przyjęcie i opublikowanie *Ustawy o rewitalizacji z 9 października 2015 r.* Ustawa ta już w art. 2.1 stanowi, że *Rewitalizacja stanowi proces wyprowadzania ze stanu kryzysowego obszarów zdegradowanych, prowadzony w sposób kompleksowy, poprzez zintegrowane działania na rzecz lokalnej społeczności, przestrzeni i gospodarki, skoncentrowane terytorialnie, prowadzone przez interesariuszy rewitalizacji na podstawie gminnego programu rewitalizacji* [Ustawa

⁴ Zauważmy, że Ziobrowski zwraca uwagę, że na ogół przez rewitalizację rozumie się wielokierunkowy proces wyprowadzania ze stanu kryzysowego obszarów zdegradowanych nie tylko w sensie technicznym, ale także pod względem środowiska przyrodniczego, krajobrazu i społeczności zamieszkujących dany obszar [Ziobrowski 2014: 7].

o rewitalizacji 2015, weszła w życie 18.11.2015]. Ta wyraźna definicja rewitalizacji nie pozostawia złudzeń co do znaczenia tego terminu, a jednak opublikowanie jej i obowiązywanie od listopada 2015 r. nie miało żadnego wpływu na okres 2007-2013, w którym zgodnie z przepisami UE prawo wyboru projektów wygasło 31 grudnia 2013 r.⁵ Nie istniejąca jeszcze ustawa nie miała zatem żadnego wpływu na rozumienie rewitalizacji w okresie 2007-2013. *Ustawa o rewitalizacji z 2015 r.* nie jest też priorytetowo traktowana przez rządzących w okresie 2014-2020. Zresztą także przez znawców, dostrzegających niejasności ustawy, nakazującej jednocześnie sporządzić diagnozy dla obszaru rewitalizacji (art. 4.1), a zarazem posłużyć się podmiotami gospodarczymi i organizacjami społecznymi (także grupami nieformalnymi) prowadzącymi i mającymi zamiar prowadzić działalność na diagnozowanym obszarze (art. 2.2 ustęp 3 i 4). Jak należy rozumieć przedsiębiorstwa i organizacje mające zamiar prowadzić działalność na terenie objętym diagnozą? Czy zamiar prowadzenia działalności daje się jakkolwiek rozsądnie mierzyć i kiedy? Co więcej, podejście do środków unijnych i sposobu ich wykorzystania nie zależały tylko od prawa lub opinii eksperckich. Chodzi bardziej o kwestie kulturowe, omówione krótko dalej.

Dość niefortunnie się składa, że okres przejścia od ery przemysłowej (do końca lat 60.) do poprzemysłowej (opartej na wiedzy i społeczeństwie informacyjnym) obecnie jest w Polsce bardzo zaawansowany, a trwał wyjątkowo krótko (życie jednego, najwyżej dwóch pokoleń), co powoduje, że wielu ludzi faktycznie żyje w erze poprzemysłowej, a mentalnie nadal odwołuje się do dobrze znanych bezpośrednio lub z opowieści starszych osób doświadczeń ery przemysłowej. Jakby myśleli, że żyją w erze przemysłowej. Zjawisko to zwane jest w literaturze jako *lock in*, po polsku *de facto* tłumaczone jako regresja kulturowa [Hryniewicz 2004: 234], zakotwiczenie [Zaucha *et al.* 2014: 216], czy oswajanie [Kozak 2014: 76]. W istocie chodzi ogólnie o stosowanie starych rozwiązań, w zmienionych warunkach zewnętrznych (czy też uzasadnianie starych decyzji przestarzałymi argumentami, nie znajdującymi uzasadnienia w nowej erze).

Tymczasem w okresie przejścia z ery przemysłowej do poprzemysłowej, działo się wiele wydarzeń skutecznie przesłaniających fakt przejścia (powstanie Solidarności, upadek ZSRR, akcesja do NATO, OECD, Unii Europejskiej, strefy Schengen). W okresie 2007-2013, choć w sprzeczności z wytycznymi (zresztą nie tylko MRR, ale np. też niemieckiego towarzystwa GTZ), wprowadzano często mertonowskie [Metron 1968] zastępstwo celów złożonych, trudnych, prostszymi, jak np. remont lub modernizacja zamiast rewitalizacji, rozwoju kultury czy turystyki. W okresie 2014-2020 warto zminimalizować zjawisko uproszczeń i zastępstwa celów, czy też celów ilościowych kosztem jakościowych [zgodnie z unijną strategią EUROPA 2020, KE 2010]. Zdaniem Markowskiego [1999], rewitalizacja dotyczy terenów zurbanizowa-

⁵ Wykonanie zatwierdzonych projektów jeszcze do końca 2015 r.

nych w kryzysie (głównie części dzielnic i miast) i stanowi narzędzie polityki rozwoju. Definicja wprawdzie zwięzła, ale nader trafna.

Analiza projektów (ze względu na ograniczony charakter oficjalnych informacji) nie należy do łatwych. Trzeba jednak przyznać, że w porównaniu z wcześniejszym okresem, gdy zamieszczano na stronie Mapa Dotacji MIR więcej informacji opisowej, zarazem nie prowadzono jednak pełnej kontroli pochodzenia i zamieszczano liczne projekty z obszaru polityki rozwoju obszarów wiejskich, które w niektórych województwach ograniczały rewitalizację do remontu fasad wiejskich kościołów, często nie będących specjalnymi, a dostępnymi dla turystów obiektami historycznymi⁶. Najzupełniej przypadkowo zapewne projekty te zaliczono do listy projektów 2007-2013 w regionalnych programach operacyjnych (rpo) [Kozak 2014: 73]. Dofinansowanie wynosiło ogółem (średnia dla sześciu województw) 366.605 mln PLN, w tym ok. 50% to dofinansowanie polskie. Średnia wielkość projektów w 6 województwach to 4816 mln PLN [*ibidem*: 73 i 75]⁷. Łączna wartość zakończonych projektów uznawanych przez MIR za rewitalizacyjne (N=1053) we wszystkich 16 województwach Polski wynosiła 5480 mln PLN, w tym 3.163 mln PLN z UE [*ibidem*: 72]. Z natury rzeczy dane dla całego okresu 2007-2013, sięgające do 2016 r/, są dość podobne strukturalnie, choć liczba projektów wzrosła z 1053 do 1716 projektów⁸. Zarazem wiele projektów niewielkich, zapewne finansowanych przez programy rolne (lub, co gorsza, w ramach źle pojmowanej polityki spójności), słusznie zniknęło z mapy⁹. Mimo wszystko, modernizacja i oczyszczenie Mapy Dotacji wyszło jej tylko na dobre.

1. Podstawy strategiczne programów rewitalizacji

Strategie na okres 2007-2013 powinny tworzyć podstawy programów rewitalizacji. Niestety, w niemal żadnej strategii rewitalizacja nie zajmowała miejsca zasługującego na uwagę. Zbadano wszystkie strategie województw objętych analizą regionalnych programów operacyjnych pod kątem zrealizowanych projektów nazywanych rewitalizacją: bez skutku. Co by znaczyło, że regionalne programy operacyjne przynajmniej w zakresie rewitalizacji w okresie 2007-2013 nie mogły się odwołać do strategii, co zarazem ułatwiało pracę, jak też ją utrudniało, zależnie od tego, jakie cele zarządzający i beneficjenci chcieli osiągnąć.

⁶ Nie chodzi o ośrodki zurbanizowane ponad 20 tys. mieszkańców, lecz o znacznie mniejsze wsie, podlegające wsparciu ze strony programów WPR (linia demarkacyjna przebiegała właśnie na granicy 20 tys. mieszkańców danej miejscowości).

⁷ Dane MIR pobrano 3.03.2014.

⁸ Dlatego nie będziemy powielać danych o strukturze finansowania, jako zbliżonej do badań wcześniejszych.

⁹ Najczęściej chodziło o remonty fasad wiejskich kościołów, rzadko zabytkowych.

W woj. małopolskim strategia wprowadzić istniała, ale rewitalizacji w niej nie odnaleziono. W woj. opolskim w okresie 2007-2013 w ogóle obeszło się bez istnienia jakiegokolwiek strategii (dopiero na lata 2014-2020 opracowano strategię innowacji). W ekspertyzie Kupca sporządzonej na potrzeby strategii Polski Wschodniej [MRR 2008], w omawianiu strategii woj. podlaskiego, rewitalizacja pojawia się jedynie marginalnie na s. 7 i 15 [Kupiec 2012: 7 i 15]. Podobnie potraktowano rewitalizację (choć miastom poświęcono niemałą uwagę), czyli marginalnie (i – dodajmy – instrumentalnie) na stronie 39 i 47 *Strategii woj. mazowieckiego do roku 2020* [Strategia... 2006].

Zdecydowanie mniej marginalnie, ale z dużymi uproszczeniami, mowa o rewitalizacji w strategii woj. lubuskiego (s. 63, 70, 76, 87, 96, 97) [Zarząd woj. lubuskiego 2005]. Rewitalizacja jest tu rozumiana na ogół jako remonty dróg, chodników, a oczekuje się, że powstaną programy rozwoju miast i obszarów wiejskich.

Podobnie (albo brak strategii, albo strategia istnieje, ale jest słabą podstawą rewitalizacji) ma się rzecz w innych województwach, co czyni dowolność rozumienia rewitalizacji w części usprawiedliwioną. Tylko w części, bowiem istniały wytyczne MRR [2008a] oraz wcześniej omówione opinie eksperckie, które mogły być jasnym wyjaśnieniem pojęcia rewitalizacji, a w każdym razie uniknięciem znacznej dowolności podejścia.

Podsumowując, regionalne programy rewitalizacji pozbawione były dostatecznej podstawy strategicznej. Nieco lepiej było na poziomie instytucji zarządzających (IZ) szczebla krajowego, jednak tam nie realizowano (z wyjątkiem programu Rozwój Polski Wschodniej)¹⁰ żadnych programów rewitalizacji, zatem wiedza ta była często zbędną, a na poziom regionalny nie przechodziła. Strategia Polski Wschodniej (obejmującej 5 najbardziej potrzebujących i znacznie się różniących strukturą polskich województw (lubelskie, podlaskie, podkarpackie, świętokrzyskie, warmińsko-mazurskie) wspomina ogólnikowo o rewitalizacji na s. 74,75,76, kładąc słaby nacisk na rewitalizację zdegradowanych dzielnic, obszary zmarginalizowane *etc.* [MRR 2008]. Program operacyjny Polski Wschodniej formalnie zrezygnował ostatecznie z priorytetu rewitalizacji. Podobnie jak program operacyjny woj. podlaskiego, gdzie wśród 7 osi priorytetowych nie znalazł się żaden związany z rewitalizacją. Nic zatem dziwnego, że Mapa Dotacji zawiera 0 projektów rewitalizacyjnych z tego województwa. W efekcie jednak, rozumienie pojęcia *rewitalizacja* w regionalnych programach operacyjnych jest dość dowolne i odbiega w okresie 2007-2013 od pojęć proponowanych przez ekspertów i MRR.

Nie może dziwić wielokrotne (14 razy po stronie 80) odwoływanie się do rewitalizacji w RPO woj. dolnośląskiego 2007-2013, jeśli weźmiemy pod uwagę, że to głównie albo zastrzeżenie, że nie będą omawiane projekty w Lokalnym Programie

¹⁰ Zob. [MRR 2008, *program operacyjny Rozwój Polski Wschodniej*],

Rewitalizacji (LPR), albo też (pod koniec RPO) jednak LPR będą omawiane [*Samorząd woj. dolnośląskiego* 2007],

Jeśli chodzi o rewitalizację, formalną podstawą strategiczną były jedynie Narodowe Strategiczne Ramy Odniesienia (NSRO, inaczej: Narodowa Strategia Spójności), wprawdzie dość nowocześnie podchodzące do rewitalizacji, ale odnoszące się do niej tylko na 3 oddalonych od siebie stronach [*MRR* 2006, NSRO]. Nic dziwnego, że RPO chętnie się odwoływały do NSRO, bowiem jej ogólnikowość gwarantowała swobodę regionalnej IZ (instytucji zarządzającej). *Strategia Rozwoju Kraju 2007-2015* (SRK 2007-2015) była dokumentem krajowym [*MRR* 2006a]. SRK 2007-2013 jest obfitsza w używanie terminu *rewitalizacja* (6 razy), ale nie wchodzi w szczegóły, ani definicje. Zarówno NSRO jak i SRK pozostawiały dość dużą swobodę finansowania projektów rewitalizacyjnych.

2. Projekty rewitalizacyjne 2007-2013 (w Polsce N=1716, badanych 977 projektów)

Projekty te (2007-2013) zostały opisane na podstawie Mapy Dotacji MR w okresie marzec-kwiecień 2017 r. Co gwarantuje, że przedstawione w niej projekty rewitalizacyjne zostały zakończone. We wprowadzeniu do Mapy Dotacji, autorzy piszą ostrzegawczo, że mapa jest selektywna i zawiera liczne uproszczenia oraz pomysły zmian [*MR* 2017; *Mapa Dotacji* 2017]. Biorąc pod uwagę wcześniejsze rozważania nt. rewitalizacji i jej zakresu, trudno wszystkie projekty zakwalifikować do kategorii „pomysłów”¹¹. Tym bardziej, że na ogół projekty przyjęte nie mają cech kompleksowości (wieloaspektowości), którą tak często się eksponuje w większości definicji.

Porównanie tych projektów jest o tyle trudne, że jest ich wiele (1716) i bardzo zróżnicowanych, zarówno ilościowo, jak i jakościowo. Dodatkową trudnością jest z reguły brak bliższego opisu projektu, a na ogół tylko dane ogólne (tytuł, autor, kwota całkowita oraz dofinansowanie z UE, źródło finansowania). Tylko nieliczne projekty dysponują szerszą prezentacją. Dodatkowych informacji w większości przypadków należy szukać w innych źródłach w Internecie. Ponieważ jednak zawarte tam dane nie zawsze mają charakter z góry uznawany za wiarygodny, niewiele z nich zasługuje na wykorzystanie jako źródło informacji. Do kwestii jakościowej wrócimy potem, a na razie dane ilościowe. Ponieważ 1716 projektów jest liczbą zbyt wielką, a przez to trudną w analizie (zwłaszcza jakościowej), postanowiono posłużyć się wyborem 11¹² z 16 istniejących w Polsce województw (NUTS 2). Wyboru województw

¹¹ Na przykład czy (sfinansowany i zamieszczony w Mapie Dotacji) projekt rewitalizacji cmentarza może być pomysłem i wzorem? Rewitalizacja (ożywienie) cmentarza byłaby przecież prawdziwym cudem.

¹² Ponieważ w Mapie Dotacji nie ma żadnych podlaskich projektów rewitalizacyjnych z okresu 2007-2013.

dokonano w ujęciu horyzontalnym w trzech liniach: północnej (3 województwa), środkowej (4), południowej (4 województwa). Dzięki temu badane zostały ilościowo i jakościowo bardzo zróżnicowane województwa.

Żaden wybór nie jest w pełni zadowalający, jednak wydaje się, że na podstawie przypadkowo wybranych 11¹³ województw i 977 projektów (w obu przypadkach ponad połowa) można z dużym prawdopodobieństwem wnioskować o ogólnych trendach wykorzystywania środków unijnych na potrzeby regionalne. Opatrzanie dodatkowo informacją o programach krajowych i ponadregionalnych daje zapewne dobry wgląd w sposób rozumienia i podejścia.

Zanim przejdziemy do analizy 11 województw, wydaje się, że można doszukiwać się następujących sześciu grup problemów związanych z realizacją projektów rewitalizacyjnych:

1. Ograniczanie czasu realizacji wszystkich projektów wspieranych przez Unię Europejską (w ramach polityki spójności) od 2010 r. do N+2, czyli maksymalnie trzech lat.
2. Presja mediów, polityków i społeczeństwa na wydanie całej alokacji środków europejskich, niekoniecznie zaś na osiąganie pełnych celów strategicznych (rewitalizacyjnych).
3. Powszechne przekonanie, że uniwersalnym, a zarazem koniecznym i wystarczającym warunkiem rozwoju jest infrastruktura techniczna (problem związany ze słabo zauważanym przez większość ludzi przejściem od ery przemysłowej do poprzemysłowej). Tymczasem dziś, w erze poprzemysłowej (i pod działaniem właściwego jej paradygmatu) infrastruktura jest czynnikiem istotnym, ale nie wystarczającym, by jej budowa mogła uruchomić procesy rozwojowe tam, gdzie ich nie było [Rodriguez-Pose, Fratesi 2004: 19 i nast.; Crescenzi, Rodriguez-Pose 2012; Ciołek 2014: 171 i nast.].
4. Godzenie celów obu stron (zarządzających i wnioskodawców) przez szukanie i znalezienie rozwiązania kompromisowego dla obu stron [Kozak 2014: 76].
5. Należy jeszcze dodać, że prezentacja Mapy Dotacji obejmowała tylko projekty z dofinansowaniem środków unijnych. Tymczasem budżety polskie nie tylko dofinansowywały projekty w ramach polityk europejskich, ale też finansowały projekty wyłącznie polskie, bez wpływu środków europejskich. Analiza aktywności europejskiej nie pokazuje zatem całości problemu. Środki te miały bez wątpienia duże znaczenie, ale nie były wystarczające.
6. Brak jasnej, prawnej definicji rewitalizacji, powszechnie stosowanej w Polsce.

Wiele spośród powyższych czynników ma podstawy kulturowe: nawet najlepsze prawo nie ma silnego przełożenia na ludzkie myślenie i zachowanie, jeśli nie jest rozumiane ani akceptowane. Cztery z powyższych czynników zostały ujęte w arty-

---

¹³ 11. analizowanym województwem jest podlaskie, nie prezentujące żadnych projektów w Mapie Dotacji w zakresie rewitalizacji (2007-2013), lub po prostu nie zakwalifikowane przez MR.

kule Kozak [2014: 76] (1-4). Wydaje się, że dziś ich nieco przybyło. Pamiętając o tych 6 grupach, przejdziemy do analizy projektów.

3. Analiza ilościowa

Podstawowe dane jakościowe są dostępne na stronie Mapy Dotacji MR. Warto wspomnieć, że w przypadku większych projektów wojewódzkich, zostały one rozdzielone terytorialnie (np. na województwa czy powiaty) według przypadających na nie statystycznie środków. Generalnie, projekty skali krajowej zostały podzielone statystycznie między województwa. Na szczęście, projektów takich nie było wiele. Podobnie jak mało było projektów ocenionych (w skali 4 gwiazdek).

Wnioski z analizy ilościowej są następujące. Spośród wybranych 10 województw, dla których Mapa Dotacji podaje dane (bez podlaskiego, formalnie 11 w analizie), tylko 1 wykazywało różnicę między liczbą projektów realizowanych przez regionalny program operacyjny, a inne programy – transgraniczne lub horyzontalne. Było to woj. wielkopolskie, gdzie RPO zrealizowało 8 projektów rewitalizacyjnych, zaś inne programy 4 projekty (łącznie 12).

Po pierwsze, widać wyraźnie, że wśród projektów zapisanych w Mapie Dotacji, występują tylko projekty publiczne, choć niewątpliwie były także projekty prywatnych firm. Po drugie, w poszczególnych województwach w okresie 2007-2013 występowało wielkie zróżnicowanie liczby projektów wykazanych (od 0 w podlaskim po 436 w dolnośląskim; średnio ok. 98 projektów). Widać wyraźnie, że pewne województwa potraktowały rewitalizację jako sposób wsparcia niemal wszystkich beneficjentów publicznych (np. dolnośląskie). Środki na rewitalizację miały zatem w części regionów charakter redystrybucyjny. Tylko bardziej świadome swego położenia, celów i potrzeb regiony (np. wielkopolskie, mazowieckie czy łódzkie) decydowały się przeznaczyć środki na mniej projektów, za to na ogół większych wartościowo (ok. pół miliona zł z UE w wielkopolskim i mazowieckim, ok. 2,5 mln zł w łódzkim¹⁴), bardziej skoncentrowanych. Różnica struktury dotyczyła też celów rewitalizacyjnych projektów: tylko woj. lubuskie wykorzystało środki na 11 projektów rewitalizacji na rozwój (niestety, zapewne tylko infrastrukturalny) ośrodków inwestycyjnych.

Po trzecie, z przedstawionych w tab. 1 danych wynika, że preferowane były ilościowo projekty głównie związane z infrastrukturą (remonty, modernizacje *etc.*) i jakością życia mieszkańców. We wszystkich województwach stanowią one większość projektów (ogółem 504 projekty na remonty i modernizację budynków publicznych i mieszkalnych). Brak dowodów, że rozwój infrastrukturalny (np. nadrabianie zaległości) nie stanowi podstawy danego projektu. Niewiele projektów było istotnie prawdziwie rewitalizacyjnych (tj. złożonych), a niektóre województwa uciekały

¹⁴ Choć w łódzkim jeden z projektów otrzymał wsparcie poniżej 100 tys. zł, pozostałe były ok. pół miliona zł i więcej z UE.

Tabela 1

Liczba zakończonych projektów prezentowanych jako rewitalizacja w wybranych województwach w okresie 2007-2013 w ramach 11 RPO (N=977)

Typ projektu	1. Woj. dolnośląskie	2. Woj. opolskie	3. Woj. małopolskie	4. Woj. podkarpackie	5. Woj. lubuskie	6. Woj. łódzkie	7. Woj. mazowieckie	8. Woj. wielkopolskie	9. Woj. pomorskie	10. Woj. zachodniopomorskie	11. Woj. podlaskie	
Budowa, rozbudowa, modernizacja terenów inwestycyjnych	0	0	2	1	11	2	0	0	0	0	0	0
Remont, przebudowa, modernizacja ulicy, drogi, placu	60	0	0	6	2	6	1	0	0	6	0	0
Budowa (rozbudowa), renowacja terenów parkowych, rekreacyjnych, cmentarzy, placów zabaw	29	4	4	0	2	2	2	0	18	5	0	0
Budowa, remont, modernizacja obiektów sportowych	13	1	1	1	0	11	0	1	30	0	0	0
Remont, modernizacja budynków publicznych (też kościołów, klasztorów)	166	22	22	11	9	8	16	3	60	12	0	0
Remont, modernizacja budynków mieszkalnych	110	2	2	33	1	1	0	0	0	26	0	0
Remont, modernizacja, budowa małej infrastruktury, monitoring, iluminacja	12	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Budowa tras i miejsc turystycznych, promocja (projekty gospodarcze, turystyczne, kulturalne)	13	1	1	3	7	0	0	0	4	0	0	0
Opracowanie planów rewitalizacji	2	0	0	0	0	0	1	1	1	10	0	0
Rewitalizacja obszarów – ogólnikowa, niekonkretna	11	13	13	16	10	21	3	0	5	1	0	0
Inne projekty (niezrozumiałe)	20	4	4	19	9	2	6	3	19	5	0	0
Razem	436	47	73	90	51	41	29	8	137	65	0	0

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Mapy Dotacji MR, Warszawa, marzec-kwiecień 2017, pobrano 19.05.2017.

się do etapowania projektów rewitalizacji. Niestety, projekty takie można policzyć w skali 10 województw na palcach obu rąk, a z opisu wynika, że i one preferowały infrastrukturę jako rdzeń rewitalizacji. Wreszcie kompleksowość nie jest cechą charakterystyczną prezentowanych projektów. Podobnie powiązanie projektów¹⁵, przede wszystkim koncentracja.

4. Analiza jakościowa

Analiza jakościowa jest o tyle trudniejsza, że z konieczności trzeba wyjść poza zasoby informacyjne Mapy Dotacji, a ponieważ projektów jest 977 w 11 (*de facto* w 10) województwach, sięgniemy tylko do przykładów projektów.

Wytyczne i definicja rewitalizacji, zapisane w przypisie do wytycznych mieszkalnictwa (2008a), słabo dostępne lub ignorowane w okresie 2007-2013, zostały zastąpione dość dowolnie w regionach, korzystających z okazji i dostosowujących rewitalizację do swojego podejścia (głównie remonty budynków).

Nawet krótki przegląd projektów rewitalizacyjnych Mapy Dotacji prowadzi do wniosku, że pod względem jakościowym zdecydowanie przeważały inwestycje infrastrukturalne. Dzięki temu szybciej wydawano pieniądze (stąd zapewne szybki skok z 0,7% do blisko 1% udziału innowacji i B+R w PKB; a planowany w porozumieniu z Umową Partnerstwa UE – Polska poziom 1,7% w 2020 r.), ale wskutek ograniczonego nakładów na pracujących w nowoczesnym otoczeniu, innowacyjność Polski wzrosła raczej nieznacznie. Dane GUS [2013] podają informacje wręcz o spadku innowacji (rozumianych jako spadek odsetka przedsiębiorstw deklarujących wypuszczenie na rynek nowego produktu). Co naturalnie nie oznacza wyrugowania z rynku wszelkiej innowacji. Na infrastrukturę (nie zawsze klarownie zdefiniowaną) wydano zdecydowanie środki w ponad połowie projektów.

Ze względu na wielość analizowanych projektów (przypomnijmy: 977) i ograniczoną o nich informację, dalej podamy tylko przykłady. Pierwszy typ projektów dotyczył rozbudowy terenów inwestycyjnych (np. uzbrojenie miejskich gruntów na terenie Lubuskiego Parku Przemysłowo-Technologicznego w Zielonej Górze). Łącznie to 16 projektów w 10 województwach¹⁶. Bardzo popularne były natomiast remonty i modernizacje ulic, placów, bulwarów itp. (81 projektów).

„Rewitalizacja” parku, terenów rekreacyjnych, cmentarzy, obejmowała z reguły budowę nowej, remont lub modernizację istniejącej infrastruktury (mostu lub amfiteatru, jak w bocheńskim parku Uzbornia), co ułatwia działalność kulturalną i inną (66 projektów). W przypadku cmentarzy zamiary kulturalne nie wchodziły w grę (chodziło raczej o prostą modernizację techniczną). Podobnie budowa nowych, rozbudowa lub modernizacja istniejących obiektów sportowych, z reguły sali sportowej (lub boisk)

¹⁵ Nic dziwnego, skoro tak niski jest kapitał ludzki w Polsce [zob. Czapiński 2013: 297].

¹⁶ Przypomnijmy, że brak danych innych niż „0” dla woj. podlaskiego (formalnie 11).

przy szkołach (łącznie 58 projektów). Infrastrukturalny charakter miały też na ogół przebudowy (z doposażeniem) budynków publicznych (np. bibliotek czy obiektów sakralnych) (329 projektów), jak też budynków mieszkalnych wielorodzinnych (z reguły termomodernizacja, remont części wspólnych (dachy, windy, korytarze, instalacje *etc.*) w budynkach wchodzących w skład spółdzielni czy wspólnoty mieszkaniowej (175 projektów). Z zasady nie inwestowano w małą infrastrukturę, iluminację oraz monitoring, w wielu przypadkach traktując ją zapewne jako część innych inwestycji infrastrukturalnych (12 projektów, wszystkie w dolnośląskim). Relatywnie rzadko inwestowano też w projekty turystyczne (najczęściej, bo 13 w dolnośląskim); natomiast chętniej w promocję danego miejsca czy obszaru (razem turystyka i promocja 29 projektów). Opracowanie planu rewitalizacji (w tym niezwykle rozbudowany i kosztowny program JESSICA) było liczbowo rzadko spotykane poza województwem zachodniopomorskim (razem 15 projektów). Spory udział wśród projektów miały we wszystkich województwach nader ogólnikowe rewitalizacje (budynku, „okolic”, placu) (93 projekty). Wreszcie wskutek ogólności danych nie mała część projektów została zakwalifikowana do bliżej niezidentyfikowanych, „innych” (91 projektów).

Jak widać z tego krótkiego przeglądu, zamiast kompleksowego podejścia, na ogół widzieliśmy podejście infrastrukturalne i skoncentrowane na jakości życia beneficjentów, niejasne zakresowo rewitalizacje oraz bliżej niezdefiniowane projekty. Trudno mówić o prawdziwej, wieloaspektowej definicji będącej podstawą projektu. Na ogół władze regionalne i lokalne były zainteresowane zaspokojeniem potrzeb lokalnych, nawet, jeśli z rewitalizacją niewiele miały one wspólnego. W najlepszym razie podstawą tego podejścia była sytuacja *lock-in*.

Wnioski

Zgodnie z przypuszczeniami, z opisanych przedtem względów, wśród badanych projektów (zatem zapewne też w kraju) przeważały projekty łatwiejsze (remonty, modernizacje, budowy), zamiast trudnych (kompleksowych, skoncentrowanych, wieloaspektowych). Przede wszystkim były to projekty infrastrukturalne, służące dobrze zaspokojeniu lokalnych potrzeb i jakości życia. Wydaje się, że główne przyczyny to trudności z pogodzeniem *ex definitione* złożonych projektów rewitalizacyjnych z wymaganiami (zwłaszcza czasowymi) polityki spójności w okresie 2007-2013 oraz kłopoty z pogodzeniem interesów zarządzających oraz beneficjentów (potencjalnie wyborców), a wreszcie powszechne w krajach słabiej rozwiniętych przekonanie o roli infrastruktury jako kreatora rozwoju¹⁷. W każdym z tych przypadków wyjściem korzystnym dla obu stron był kompromis między złożonością a prostotą podejmowa-

¹⁷ Na liście 10 najbogatszych ludzi świata nie ma nikogo w pełni spoza usług (zwłaszcza społecznościowych). [FORBES: 10 najbogatszych ludzi świata 2017, <http://najbogatsziludziesswiata.forbes.pl/>, pobrano 3.05.2017].

nych działań na rzecz różnych grup mieszkańców. Najprostszą odpowiedź znaleziono w pomorskim (także dolnośląskim), gdzie wiele projektów to drobne remonty i modernizacje, sporo wiejskich, sprzyjających ponownemu wyborowi zarządzających. Otwiera się kluczowe pytanie nurtujące zarówno zarządców środków unijnych i beneficjentów: czy rewitalizacja, postrzegana jako kompleksowy projekt, powinna osiągać swoje cele, czy też ma raczej służyć lokalnym potrzebom? Wnosząc z przedstawionej analizy, odpowiedź beneficjentów, a w części też zarządzających, obejmowała raczej zaspokajanie lokalnych potrzeb, zwłaszcza postrzeganych jako spowodowane nie przez zmianę ery przemysłowej na poprzemysłową, ale przez liczne wydarzenia instytucjonalne i polityczne. Wskutek tych cech w okresie 2007-2013 w wyniku tego zaczęły dominować projekty infrastrukturalne i zorientowane na jakość życia, a przy okazji także sprzyjające skutecznemu wydaniu środków europejskich otrzymywanych w rosnących kwotach. Wydaje się, że tak nastąpiło porozumienie regionalnych instytucji zarządzających oraz beneficjentów (potencjalnych wyborców). Inne było rozumienie na szczeblu krajowym, ale ponieważ instytucje zarządzające na tym szczeblu nie zajmowały się na ogół rewitalizacją, ich wpływ na niezależne jednostki regionalne był znikomy. Tym bardziej, że krajowe instytucje zarządzające też były zainteresowane przyspieszeniem wydatkowania środków europejskich.

Otwarte pozostaje pytanie, czy kompromis charakteryzujący okres 2007-2013, mimo zaostrzenia reguł na lata 2014-2020, wskutek poważnych obaw przed zmianami instytucjonalnymi w Unii (zwłaszcza dotyczącymi skutków Unii różnych prędkości), nie zostanie utrwalony w tym okresie. Niestety, nadal przeważa opinia, że pieniądze europejskie trzeba jak najszybciej wydać [zob. „Rzeczpospolita” 2017], a powszechne podejście *lock-in* tylko ułatwia odstępianie od obowiązującej definicji rewitalizacji również w okresie 2014-2020. Czy tak się stanie, zobaczymy więcej wiedząc o reformach instytucjonalnych Unii i później analizując Mapę Dotacji.

Literatura

- Billert A., 2010, *Polityka rozwoju i rewitalizacja miast w Polsce, na tle standardów unijnych w zakresie planowania*. „Urbanistyka.Info”, [<http://www.urbanistyka.info/content/polityka-rozwoju-i-rewitalizacja-miast-w-polsce-na-tle-standard%C3%B3w-unijnych-w-zakresie-planow>, pobrano 15.03.2017].
- Ciołek D., 2014, *Zdolność do przyciągania kapitału zagranicznego. Atrakcyjność inwestycyjna województwa*, [w:] *Wrażliwość polskich regionów na wyzwania współczesnej gospodarki*, K. Gawlikowska-Hueckel, J. Szlachta (red.). Oficyna a Wolters Kluwer Business, Warszawa.
- Crescenzi R., Rodriguez-Pose A., 2012, *Infrastructure and Regional Growth in the European Union*. „Papers in Regional Science”, t. 9, nr 3.
- Czapiński J., 2013, *Kapitał społeczny*, [w:] *Diagnoza społeczna 2013*, J. Czapiński, T. Panek (red.). Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa.

- Czapiński J., Panek T. (red.), 2013, *Diagnoza społeczna 2013*. Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa.
- FORBES: 10 najbogatszych ludzi świata, 2017, [<http://najbogatsziludziesswiata.forbes.pl/>].
- GUS, 2013, *Działalność innowacyjna przedsiębiorstw w latach 2010-2012*. Seria: Informacje i Opracowania Statystyczne, GUS i US w Szczecinie.
- Hryniewicz J., 2004, *Polityczny i kulturowy kontekst rozwoju gospodarczego*. Wyd. Naukowe SCHOLAR.
- Gawlikowska-Hueckel K., Szlachta J. (red.), 2014, *Wrażliwość polskich regionów na wyzwania współczesnej gospodarki*. Oficyna a Wolters Kluwer Business, Warszawa.
- KE, 2010, *Strategia Europa 2020*, [http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/1_PL_ACT_part1_v1.pdf, pobrano 27.02.2017].
- Kozak M. W., 2014, *Rewitalizacja w praktyce polityki spójności*. „Problemy Rozwoju Miast”, nr 2.
- Kwieciński J., 2017, *Pozytywny wpływ na wzrost gospodarczy*. „Rzeczpospolita” z 25.04.2017, dział Ekonomia.
- Kupiec L., 2012, *Strategia rozwoju woj. Podlaskiego do roku 2020. Ekspertyza dla Polski Wschodniej*, [<http://www.polskawschodnia.2007-2013.gov.pl/organizacja/funduszyeuropejskich/documents/ekspertyzy%20do%20strategii%20pw/kupiec.pdf>, pobrano: 10.04.2017].
- Lorens P. (red.), 2016, *Wybrane zagadnienia rewitalizacji miast w kontekście przemian społeczno-gospodarczych*. Biuletyn KPZK PAN, z. 264, Warszawa.
- Lorens P., 2016a, *Kształtowanie programów rewitalizacji miast w kontekście współczesnych przemian społeczno-ekonomicznych, doktrynalnych i prawnych*, [w:] *Wybrane zagadnienia*, op. cit.
- Markowski T., 1999, *Zarządzanie rozwojem miast*. Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Merton R. K., 1968, *Hasło: Succession of Goals*, [w:] *International Encyclopedia of the Social Sciences*, D. L. Sills R. K. Merton (red.). The Macmillan Co. & The Free Press, t. 11.
- MR, *O serwisie, Mapa Dotacji UE*, [http://www.mapadotacji.gov.pl/tresci/o_serwisie, pobrano 28.04.2017].
- MR, *Mapa Dotacji UE*, 2017, [<http://www.mapadotacji.gov.pl/projekty?wojewodztwo=&powiat=&fundusz=&program=&dzialanie=&beneficjent=&tytul=&lata=2007&zakonczone=on&sektor=45>, pobrano 15.03.2017] (z wyłączeniem dolnośląskiego, którego dane pobrano w kwietniu 2017).
- MRR, 2006, *Polska. Narodowe Strategiczne Ramy Odniesienia 2007-2013*, [https://www.mos.gov.pl/g2/big/2009_06/2c314c2465263751e64b99ef97ad656e.pdf, pobrano 03.03.2017].
- MRR, 2006a, *Strategia Rozwoju Kraju 2007-2015*, [http://wrpo2007-2013.wielkopolskie.pl/downloads/dokumenty_krajowe/Strategia_Rozwoju_Kraju_dokument_przyjety_przez_RM_29_listopada_2006_roku.pdf, pobrano 2.03.2017].
- MRR, 2008, *Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego Polski Wschodniej do roku 2020*, dok. przyjęty przez RM (Radę Ministrów) w grudniu 2008, [https://www.polskawschodnia.2007-2013.gov.pl/Dokumenty/Lists/Dokumenty%20programowe/Attachments/93/Strategia_PW_po_RM.pdf, pobrano 10.04.2017].
- MRR, 2008a, *Wytyczne ministra rozwoju regionalnego w zakresie programowania działań dotyczących mieszkalnictwa*, [<http://www.mrr.gov.pl>, pobrano [(21.01.2014)].

- MRR, 2008b, *Program operacyjny Rozwój Polski Wschodniej 2007-2013*, [https://www.polskawschodnia.2007-2013.gov.pl/Dokumenty/Lists/Dokumenty%20programowe/Attachments/89/SOOP_120912.pdf, (pobrano 14.12.20016)].
- MRR, 2009, *Problematyka rewitalizacji i mieszkalnictwa w Regionalnych Programach Operacyjnych 2007-2013*, prezentacja A. Kędzierskiej (MRR) w Szczecinie, 23.01.2009.
- MRR, 2009a, *Program Operacyjny Rozwój Polski Wschodniej 2007-2013*, MRR, Warszawa, [https://porpw.parp.gov.pl/files/112/146/405/14064.pdf, pobrano 3.05.2017].
- MRR, 2016, [https://www.mr.gov.pl/strony/zadania/fundusze-europejskie/wytyczne/wytyczna-lata-2014-2020/wytyczne-w-zakresie-rewitalizacji-w-programach-operacyjnych-lata-2014-2020/, pobrano 5.06.2017].
- Parteka T., 2014, *Nowa perspektywa rewitalizacji polskich miast*. „Problemy Rozwoju Miast”, nr 2.
- Rodriguez-Pose A., Fratesi U., 2004, *Między rozwojem a polityką społeczną- europejskie fundusze strukturalne w regionach Celu 1*. „Studia Regionalne i Lokalne”, t. 17, nr 3.
- Regionalny program operacyjny dla woj. Dolnośląskiego na lata 2007-2013, 2007, Samorząd woj. Dolnośląskiego, [http://old.rpo.dolnyslask.pl/pliki/RPO_21_08_2007.pdf, pobrano 17.04.2017].
- „Rzeczpospolita”, 2017, nr 10, z 13.01.2017 (wiele artykułów na temat).
- Samorząd woj. Dolnośląskiego, 2007, *Regionalny program operacyjny dla woj. Dolnośląskiego na lata 2007-2013*, [http://old.rpo.dolnyslask.pl/pliki/RPO_21_08_2007.pdf, pobrano 17.04.2017].
- Strategia rozwoju woj. Mazowieckiego do roku 2020 (aktualizacja)*, wersja skrócona, praca zbiorowa, 2006, Warszawa, [http://www.mbrp.pl/user_uploads/image/PRAWE_MENU/opracowane%20dokumenty/Sejmik/strategia_skr.pdf pobrano 10.04.2017].
- Strategia rozwoju woj. Lubuskiego (aktualizacja z horyzontem czasowym do roku 2020)*, 2005, Zarząd woj. Lubuskiego, Zielona Góra, [http://lubuskie.pl/uploads/pliki/strategia/Strategia_Rozwoju_Wojewodztwa_Lubuskiego.pdf, pobrano 5.03.2017].
- Śleszyński P., 2018, *Spoleczno-ekonomiczne skutki chaosu przestrzennego dla osadnictwa i struktury funkcjonalnej terenów*, [w:] *Koszty chaosu przestrzennego*, A. Kowalewski, T. Markowski, P. Śleszyński (red.). Studia KPZK, t. CLXXXII, t. II, Warszawa.
- Ustawa o rewitalizacji z 9.10.2015*, Dz. Ust. 2015, poz. 1777, wersja ujednolicona, Internetowy System Aktów Prawnych (ISAP), weszła w życie 18.11.2015, [http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20150001777, dostęp 5.04.2017]
- Zaucha J., Ciołek D., Brodzicki T., Głazek E., 2014, *Wrażliwość polskich regionów na wyzwania gospodarki globalnej*, [w:] *Wrażliwość polskich regionów...*, op. cit.
- Zarząd woj. Lubuskiego, 2005, *Strategia rozwoju woj. Lubuskiego (aktualizacja z horyzontem czasowym do roku 2020)*, Zielona Góra, [http://lubuskie.pl/uploads/pliki/strategia/Strategia_Rozwoju_Wojewodztwa_Lubuskiego.pdf, pobrano 5.03.2017].
- Ziobrowski Z., 2014, *Podsumowanie obrad III Kongresu Rewitalizacji Miast*. „Problemy Rozwoju Miast”, nr 2.